

Medische expertise en politieke strijd

De dienst medisch schooltoezicht in Antwerpen, 1860-1900*

Sinds het themanummer ‘Science and the city’ van het wetenschapshistorisch tijdschrift *Osiris* hebben medisch historici steeds meer aandacht getoond voor de stedelijke omgeving in hun studies over de totstandkoming van openbare gezondheidszorg.¹ De ontwikkeling van medische expertise en de rol van medische experts in dat proces werden in het bijzonder in verband gebracht met de stedelijke context. Het was immers in de debatten over stedelijke hervormingen, zo stellen verschillende auteurs, dat ideeën rond hygiëne werden omgevormd tot beleidsondersteunende en legitimerende concepten. Enkele recente casestudies van het gezondheidsbeleid in het negentiende-eeuwse Parijs hebben bijvoorbeeld gewezen op de stedelijke politieke strijd als een fundamentele context voor de ontwikkeling van medische concepten. Historicus David Barnes spreekt daarbij van een versmelting van wetenschappelijke expertise en politieke ideologie. In de Parijse clerico-liberale strijd, aldus Barnes, bleek het onmogelijk om “‘objective’ health concerns’ te onderscheiden van “‘subjective’ political ones’.² De rol van medische expertise en de positie van artsen als medische experts in het stedelijke politieke debat vormen zo belangrijke thema’s in de internationale medische historiografie.

In de Belgische historiografie is in de afgelopen decennia vooral het openbare gezondheidsbeleid in Brussel bestudeerd. Historici hebben gewezen op de ruime aandacht voor stadssanering en de uitbouw van gezondheidsdiensten in het Brusselse stadsbeleid. Artsen hadden in die beleidskeuzes een grote inbreng. Brussel staat dan ook bekend als een pionier in de ontwikkeling van stedelijke gezondheidsvoorzieningen.³ De situatie in Antwerpen lijkt daarvan te verschillen. In de totstandkoming van de stedelijke drinkwatervoorziening en de stadssanering bleef het gezondheidsbeleid be-

* Graag zou ik prof. dr. Kaat Wils, prof. dr. Frank Huisman, de redactie van *Stadsgeschiedenis* en de anonieme reviewers van het tijdschrift *Stadsgeschiedenis* bedanken voor hun hulp bij het tot stand komen van deze tekst, die verder bouwt op mijn masterproef: *Geneeskunde en politiek: de Antwerpse carrière van Victor Desguin (1838-1919)* (onuitgegeven masterproef, Katholieke Universiteit Leuven 2009).

1 Voor een overzicht van de mogelijkheden van de stadsgeschiedenis voor de medische en wetenschapsgeschiedenis: S. Dierig, J. Lachmund en J.A. Mendelsohn, ‘Introduction: toward an urban history of science’, *Osiris* 18 (2003) 1-19.

2 D.B. Weiner en M.J. Sauter, ‘The city of Paris and the rise of clinical medicine’, *Osiris* 18 (2003) 23-42. D.S. Barnes, *The great stink of Paris and the nineteenth-century struggle against filth and germs* (Baltimore 2006) 215-218. S.P. Soppelsa, *The fragility of modernity. Infrastructure and everyday life in Paris, 1870-1914* (onuitgegeven doctoraatsverhandeling, University of Michigan 2009) 1-21.

3 In de negentiende eeuw was een groot deel van de bevoegdheden voor openbare gezondheid op gemeentelijk niveau gesitueerd: E. Bruyneel, *De Hoge Gezondheidsraad (1849-2009). Schakel tussen wetenschap en volksgezondheid* (Leuven 2009) 20-23. Voor Brussel: A. Félix, ‘Médecine et Société à Bruxelles aux XIXe et XXe siècles: quelques grands précurseurs’, *Cahiers bruxellois. Revue d’histoire urbaine* 38 (2004-2005) 167-208. R. Röttger, ‘Capitol and Capital. Het ‘moment Anspach’ in de Brusselse urbanisatie en liberale politieke cultuur (1860-1880)’, *Stadsgeschiedenis* 1 (2006) 27-50. In de uitbouw van de Brusselse gezondheidsdiensten is vooral de inbreng van de arts Eugène Janssens bepalend geweest: K. Velle, ‘Eugène Dorothé Janssens: ambtenaar en medisch-statisticus’, in: J. De Maeyer e.a. (red.), *Er is leven voor de dood. Tweehonderd jaar gezondheidszorg in Vlaanderen* (Kapellen 1998) 111-113. Idem, ‘Janssens, Eugène Dorothé’, *Nationaal Biografisch Woordenboek*, X, 302-307.

perkt en speelden artsen een bescheiden rol.⁴ In andere sectoren zoals de schoolhygiëne voerde de stad echter een krachtig beleid, met de oprichting van de Dienst Medisch Schooltoezicht in 1882 en de stedelijke gezondheidsdiensten, die in 1892 werden gecentraliseerd in een gezondheidsbureel.⁵ In die laatste gevallen speelden artsen een prominente rol in het politieke debat en schreef ook Antwerpen zich, net als Brussel, een pioniersrol toe. Omwille van die specifieke beleidskeuzes biedt de Antwerpse situatie een interessante casus voor de studie van medische expertise en de positie van de arts in de stedelijke politiek. In vergelijking met andere domeinen in de Antwerpse politiek is vooral de grote inbreng van artsen in het debat over het stedelijke openbare onderwijs opmerkelijk. In deze bijdrage wil ik daarom de Dienst Medisch Schooltoezicht, een van de succesprojecten van het Antwerpse gezondheidsbeleid, als een casestudy gebruiken om de interactie tussen artsen en politici in Antwerpen te onderzoeken.

In het eerste deel van dit artikel zullen de politieke ambities van Antwerpse artsen worden bestudeerd en gekaderd in de traditie van sociaal geëngageerd medisch onderzoek in de Antwerpse medische gemeenschap. Aan de hand van de publicaties en zittingsverslagen van het Antwerpse medische genootschap zal blijken hoe schoolhygiëne deel werd van een brede waaier aan sociale en medische thema's waarrond de hygiënistische beweging in de jaren 1860 en 1870 in Antwerpen vorm kreeg. In het tweede deel van het artikel komt de receptie van het hygiënistische programma in de Antwerpse politiek aan bod. De carrière van arts en gemeenteraadslid Victor Desguin dient daarbij als voorbeeld van de groeiende politieke ruimte voor gezondheidsexpertise in de Antwerpse liberale milieus, vooral in de debatten over het stedelijke onderwijs. Het derde deel behandelt de concrete oprichting en uitwerking van de Dienst Medisch Schooltoezicht op basis van gepubliceerde documenten en het bewaarde archiefmateriaal van de dienst. Zowel de bevoegdheden van de schoolartsen als de voorstelling van de nieuwe dienst tonen het evenwicht tussen de progressieve en conservatieve fracties binnen het Antwerpse liberalisme. In het vierde deel wordt ten slotte de beeldvorming rond het medisch schooltoezicht aan het einde van de negentiende eeuw belicht vanuit de discussies in de gemeenteraad en vanuit de Antwerpse pers. De veranderde politieke context van de jaren 1890 maakte een verdediging van het 'exemplarische' liberale beleid noodzakelijk, waarin ook het medisch schooltoezicht werd opgevoerd. Tegelijkertijd toonde zij de grenzen van de politieke inzetbaarheid van medische expertise aan het einde van de negentiende eeuw.

4 W. Van Craenenbroeck, *Antwerpen op zoek naar drinkwater* (Tielt 1998) 17-24. C. Lis, 'Woontoestanden en gangsaneringen te Antwerpen in het midden van de negentiende eeuw', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 1 (1969) 93-131, 110, 116, 129. Ook bij de afbraak van de zestiende-eeuwse stadswalling in Antwerpen werd slechts in beperkte mate aandacht besteed aan openbare hygiëne: I. Bertels en H. Van Goethem, 'De afbraak van de Spaanse omwalling in de negentiende eeuw', in: P. Lombaerde (red.), *Antwerpen versterkt. De Spaanse omwalling vanaf haar bouw in 1542 tot haar afbraak in 1870* (Antwerpen 2009) 118-145, 127, 135. I. Bertels, *Building the city, Antwerp 1819-1880* (onuitgegeven doctoraatsverhandeling Leuven 2008) 319-346, 337.

5 K. Velle, 'De overheid en de zorg voor de volksgezondheid', in: J. De Maeyer, *Er is leven voor de dood*, 130-150, 139-140. Idem, 'Medische schoolinspectie, gezondheidsvoorlichting en seksuele opvoeding in België in de 19de en 20ste eeuw', *Pedagogisch Tijdschrift* 15 (1990) 64-75, 68-70. Over de schoolgeneeskunde in Nederland bestaat er een uitvoerige studie: F. de Beer, *Witte jassen in de school. De schoolarts in Nederland ca. 1895-1965* (Assen 2008).

De Antwerpse hygiënisten

In de jaren 1860 was de hygiënistische beweging, die de verbetering van de volksgezondheid aan sociale en morele doelstellingen koppelde en voor meer overheidsinterventie pleitte, in België vooral lokaal gesitueerd. Van een duidelijke nationale beweging was pas sprake vanaf 1876, met de oprichting van de Société Royale de Médecine Publique, die de Belgische hygiënisten via een centraal bureau en lokale afdelingen in een vereniging samenbracht. Wel fungeerden enkele nationale tijdschriften zoals *Le Mouvement Hygiénique* en de *Archives Médicales Belges*, het tijdschrift van de legerartsen, als belangrijke fora voor hygiënistisch geïnspireerd onderzoek. Daarnaast formuleerden ook artsen in nationale overheidsinstellingen als de Hoge Gezondheidsraad aanbevelingen tot meer overheidsinterventie in de gezondheidszorg. Toch mag de impact van die aanbevelingen op het lokale gezondheidsbeleid niet worden overdreven. Openbare gezondheid bleef in de negentiende eeuw immers een gemeentelijke bevoegdheid en was sterk afhankelijk van lokale omstandigheden. Daarom waren de activiteiten van stedelijke gezondheidscommissies en lokale genootschappen van belang voor de ontwikkeling van het hygiënistische programma op het stedelijke niveau.⁶

In Antwerpen speelde vooral het stedelijke medische genootschap, de Société de Médecine d'Anvers, een grote rol in de ontwikkeling van een traditie van sociale bewogenheid en pleidooien voor meer investeringen in de openbare gezondheid. Het genootschap was in 1834 gesticht als een wetenschappelijke vereniging en fungeerde als een ontmoetingsplaats voor sociaal geëngageerde artsen. Het organiseerde vele bijeenkomsten waar medische thema's en publicaties werden bediscussieerd, en het gaf een eigen tijdschrift uit: de *Annales de la Société de Médecine d'Anvers*.⁷ Verscheidene artsen uit het genootschap waren ook betrokken bij de Lokale Geneeskundige Commissie die de stedelijke overheid advies gaf inzake openbare gezondheid en toezicht hield op de uitoefening van het medische beroep in de stad.⁸ In de jaren 1850 was de arts W.J. Stevens, een prominent lid van het Antwerpse medische genootschap, bijvoorbeeld jarenlang voorzitter van de commissie. Wat de invulling van zijn functies betrof, pleitte Stevens in een opiniestuk over de sociale rol van de arts voor een positie als een politiek neutrale gezondheidsexpert. Zijn visie typeert de adviserende houding

6 Een algemene studie over de Belgische hygiënisten ontbreekt in de bestaande historiografie. Over het hygiënistisch discours zie: L. Nys, 'Nationale plagen. Hygiënisten over het maatschappelijk lichaam', in: L. Nys e.a. (red.), *De zieke natie. Over de medicalisering van de samenleving 1860-1914* (Groningen 2002) 220-241. Bruyneel, *De Hoge Gezondheidsraad*, 20-23. Voor de Nederlandse hygiënisten bestaat er een overzichtswerk: E.S. Houwaart, *De hygiënisten. Artsen, staat & volksgezondheid in Nederland 1840-1890* (Groningen 1991).

7 J. Van Lennep, *Histoire de la Société Royale de Médecine d'Anvers depuis ses origines jusqu'à nos jours 1834-1944* (Brussel 1955) 13. Over het medische verenigingsleven in België: K. Velle, 'Het verenigingsleven van de Belgische geneesheer', *Annalen van de Belgische Vereniging voor Hospitaalgeschiedenis* 26-27 (1988-1989) 47-118.

8 R. Schepers, *De opkomst van het medisch beroep in België. De evolutie van de wetgeving en de beroepsorganisaties in de 19^e eeuw* (Amsterdam 1989) 59-60, 93-95, 159-160. Op basis van de jaarlijkse rapporten van de Lokale Geneeskundige Commissie in Antwerpen, zeker in het geval van de schoolhygiëne, lijkt de impact van de commissie op de Antwerpse stadspolitiek eerder beperkt. Wel heeft de commissie met haar pleidooien voor de oprichting van een gecentraliseerd gezondheidsbureau in de late negentiende eeuw mee de politieke druk voor een dergelijke herstructurering verhoogd. Zie: Stadsarchief Antwerpen [verder SAA], Modern Archief [verder MA] 641#631 en 641#632. De Provinciale Geneeskundige Commissie lijkt eerder de lokale commissie te hebben bijgestaan. De bewaarde archieven bevatten weinig informatie over haar specifieke rol voor de stad Antwerpen: Algemeen Rijksarchief te Antwerpen, Reeks F, bundels 24 en 25.

van de Antwerpse medische gemeenschap tegenover het stadsbestuur in het midden van de negentiende eeuw.⁹

In de jaren 1860 en 1870 ontwikkelde die adviserende houding zich tot een concreet en geëngageerd pleidooi voor meer overheidsinterventie in de gezondheidszorg. De gelegenheden tot discussie, de publicatieruimte en de netwerken van het medische genootschap maakten die evolutie mogelijk. Een nieuwe generatie artsen maakte daarvan gretig gebruik. Het ging om een gevarieerde groep van voornamelijk legerartsen, actief in het militair hospitaal van Antwerpen, en 'armendoktoren', geneesheren werkzaam bij het weldadigheidsbureau. Vooral de legerartsen Victor Desguin en Antoine Kums en de armendokter Abraham Mayer, die in de jaren 1880 schoolarts zou worden, droegen met hun wetenschappelijke activiteiten sterk bij aan de oriëntering van het genootschap op de stedelijke sociale problemen. De studie van het alcoholisme vormde aanvankelijk hun belangrijkste onderzoeksdomein. In de discussies over die problematiek, kwamen echter al snel ruimere thema's op de agenda, zoals armoedebestrijding, persoonlijke hygiëne en preventieve geneeskunde.¹⁰

Parallel met de eigen onderzoeken zochten verscheidene artsen vanuit de Antwerpse vereniging ook toenadering tot gelijkgezinde artsen in andere steden. Steeds vaker werden sociaal geëngageerde studies gerecenseerd en voorgesteld tijdens de zittingen. Desguin besprak bijvoorbeeld in lovende termen het monumentale werk van de legerarts Armand Joseph Meynne, de *Topographie Médicale de la Belgique*, en was een aanhanger van diens visie op de nauwe samenhang tussen de sociale problematiek en de openbare hygiëne.¹¹ Ook knoopte men contacten aan met de Brusselse arts en statisticus Eugène Janssens, die de bemiddeling vroeg van het Antwerpse medische genootschap om inzage in de statistieken van de doodsoorzaken in Antwerpen te verkrijgen.¹² Via de contacten en studies van het medische genootschap kreeg de hygiënistische beweging in Antwerpen zo vorm rond sociale en medische thema's als epidemiebestrijding, stadssanering en voedingscontrole.

Het was eveneens via Janssens dat de schoolhygiëne voor de eerste maal op de agenda van de Antwerpse hygiënisten verscheen. In 1874 had Janssens met de steun van de liberale burgemeester Jules Anspach en schepenen Félix Verstraeten in Brussel een gezondheidsbureau opgezet, waartoe ook een Dienst Medisch Schooltoezicht behoorde. Vanuit de idee dat het gebrek aan hygiëne het gevolg was van morele ontarding en de oorzaak vormde van de ellendige levensomstandigheden van de arbeidersbevolking, moest de dienst de hygiënische omstandigheden in de Brusselse scholen verbeteren en zo bijdragen tot de morele opwaardering en sociale emancipatie van de arbeidersklasse. Victor Desguin kwam zeker in 1876, en waarschijnlijk al vroeger, met Janssens' ideeën rond schoolhygiëne in contact op het hygiënecongres in Brussel, waar hij zelf de resultaten van zijn studie over het alcoholisme uiteenzette. Desguin presenteerde vervolgens Janssens'

9 W.-J. Stevens, 'De la mission sociale des médecins', *Annales de la Société de Médecine d'Anvers* [verder ASMA] (1851) 129-139.

10 Zie bijvoorbeeld de discussies over het alcoholisme in het jaar 1872: ASMA (1872) zittingen van 26 april, 12 juli, 4 en 11 oktober 1872. 'Rapport sur les moyens à opposer à l'abus croissant des boissons alcooliques', ASMA (1872) 678-686.

11 Desguin, Bespreking van A. Meynne, *Topographie Médicale de la Belgique. Etudes de géologie, de climatologie, de statistique et d'hygiène publique*, ASMA (1865) 445. Over Armand Meynne: Velle, 'Armand Joseph Meynne: legerarts en sociaal denker', in: J. De Maeyer, *Er is leven voor de dood*, 108-110.

12 ASMA (1871) 579-581.

visie in het Antwerpse medische genootschap en korte tijd later besprak hij ook diens publicatie van het reglement van de Brusselse dienst.¹³ In de jaren 1870 werd de schoolhygiëne zo een onderdeel van een brede waaier aan thema's en maatregelen in de openbare gezondheidszorg die in het Antwerpse medische genootschap aan bod kwamen.

De uitbouw van het hygiënistische programma ging ook gepaard met een toegenomen kritiek op het gezondheidsbeleid van de eigen stad. In de jaren 1850 vond Stevens nog dat de arts slechts neutraal advies moest geven, maar vanaf de jaren 1870 hadden de leden van het genootschap de ambitie sterker te wegen op de stedelijke politiek. Het genootschap profileerde zich daarbij openlijk als een voorstander van meer overheidsinterventie in de gezondheidszorg. Zo besloten de leden in 1871 na een hevig debat over de openbare gezondheid een brief te sturen naar de belangrijkste Antwerpse kranten. In de brief waarschuwden zij de Antwerpse bevolking dat er heel wat ziektes de ronde deden en dat de stad daardoor een gemakkelijk slachtoffer was voor een grote epidemie. Een dergelijk publiek optreden was een krachtig signaal en toonde de ambitie van de hygiënisten binnen de vereniging om het genootschap een centrale plaats te geven in het debat over de openbare gezondheid in Antwerpen. In het *Bulletin Sanitaire*, een rubriek binnen het eigen tijdschrift, verdedigde Victor Desguin de open brief:

Il nous semble que la Société de Médecine, par l'initiative qu'elle a prise, n'a pu que déterminer une peur salubre, tant aux administrations publiques qu'aux particuliers, poussant ces derniers à exécuter les préceptes de l'hygiène privée, et mettant les autres au demeure de veiller plus soigneusement à l'hygiène publique, qui est beaucoup trop négligée, malgré les exemples encore si récents des fléaux qui nous ont accablés.¹⁴

Desguin benadrukte vervolgens dat de brief er niet zomaar was gekomen, maar vanuit het plichtsbef van het medische genootschap dat als wetenschappelijke vereniging het initiatief had genomen 'd'un avis au public que quand il lui a paru qu'il en était temps'.¹⁵ In de jaren 1870 maakte de Antwerpse hygiënistische beweging zo een militante fase door.

De liberale gezondheidspolitiek

Dat figuren als Desguin en Kums vooral op vlak van de schoolhygiëne hun ambities konden realiseren, heeft veel te maken met de ongelijke receptie van het hygiënistische programma in de Antwerpse liberale politiek. In het begin van de jaren 1870 was

13 Desguin, 'Abus de boissons alcoolique, causes, résultats, remèdes, rapport présenté à la troisième section du Congrès international d'hygiène et de sauvetage de Bruxelles', *ASMA* (1877) 479-513. *ASMA* (1877) zitting van 12 oktober.

14 Desguin, 'Bulletin Sanitaire', *ASMA* (1871) 443-447: 'Het lijkt ons dat het medische genootschap, door het initiatief dat het heeft genomen, slechts een heilzame angst heeft willen teweegbrengen, zowel bij de openbare diensten als bij de particulieren, om zo die laatste de voorschriften van de persoonlijke hygiëne te doen naleven en de andere aan te manen zorgvuldiger te waken over de openbare gezondheid, die te veel wordt verwaarloosd, ondanks de recente voorbeelden van de plagen die ons hebben getroffen.'

15 Ibidem: 'van een opiniestuk aan het publiek wanneer het vond dat de tijd daartoe aangebroken was'. Ook in de jaren 1880 bleef het medische genootschap het stadsbestuur aanzetten tot meer investeringen in de stedelijke openbare gezondheid. Zo werd bijvoorbeeld in 1889 een geijverd voor de oprichting van een gezondheidsbureau en de bouw van een mortuarium: SAA, MA 641#525.

Afbeelding 1: Schepen Victor Desguin, 1903 (bron: AMVC Letterenhuis D3525).

de Antwerpse politiek gekenmerkt door de opkomst van de conservatieve Liberale Associatie en het uiteenvallen van de Meetingpartij, die steunde op een coalitie van katholieken, progressieve liberalen en Vlaamsgezinden. De Liberale Associatie had haar machtsbasis in Franstalige handelsmilieus en voelde weinig voor grote overheidsinvesteringen, inclusief investeringen in de stedelijke openbare gezondheid. Georges Gits, gemeenteraadslid en later schepen voor de Liberale Associatie, bekritiseerde bijvoorbeeld steeds de plannen voor de uitbreiding van de stedelijke gezondheidsdiensten omwille van de hoge financiële kosten.¹⁶ Bij de progressieve liberalen bestond er meer bereidheid tot investeringen in de openbare gezondheid. Zij groepeerden zich rond antiklerikale en democratische stellingen en richtten eigen verenigingen op zoals de Liberale Vlaamse Bond in 1866 en de Geuzenbond in 1872. De verbetering van de volksgezondheid, door betere huisvesting, betere voeding en onderricht in de hygiëne, maakte voor de progressieve liberalen deel uit van de strategie om de emancipatie

¹⁶ L. Wils, *Het ontstaan van de Meetingpartij te Antwerpen en haar invloed op de Belgische politiek* (Antwerpen 1963) 259-276. Gits nam bijvoorbeeld een kritische houding aan in het debat over de oprichting van een Antwerps gezondheidsbureau: *Gemeentebled* (1884) zitting van 4 september.

van de arbeidersklasse te realiseren.¹⁷ De politieke samenwerking tussen de Liberale Vlaamse Bond, de Geuzenbond en de Liberale Associatie na de gezamenlijke verkiezingsoverwinning van 1872 maakte dat het debat over de stedelijke openbare gezondheid gevoerd werd tegen een achtergrond van ideologische spanning tussen progressieve en conservatieve liberale fracties. Het gezondheidsbeleid dat in de jaren 1870 en vooral in de jaren 1880 werd gerealiseerd, was dan ook het resultaat van een compromis tussen de verschillende strekkingen in het Antwerpse liberalisme.¹⁸

In die politieke context kwam het er voor de Antwerpse hygiënisten op aan alle fracties te overtuigen van het nut en de waarde van meer investeringen.¹⁹ De strategie die daarvoor werd gehanteerd, bestond erin de liberale ideeën rond morele verheffing wetenschappelijk te onderbouwen en aansluitend daarbij te pleiten voor een hervorming en verwetenschappelijking van het gezondheidsbeleid. Een belangrijke troef in dat streven was de flexibiliteit van het hygiënistisch discours. Eerder dan een duidelijk uitgewerkt politiek-ideologisch programma, was het discours van de Antwerpse hygiënisten een gevarieerd vertoog waarin wetenschappelijke concepten rond hygiëne werden gekoppeld aan sociale en morele doelstellingen. De meningsverschillen tussen Antoine Kums en Victor Desguin binnen het Antwerpse medische genootschap over de organisatie van de voorlichting in de hygiëne geven die flexibiliteit duidelijk aan. Kums pleitte eerder voor paternalistische voorlichting in de hygiëne via verenigingen waar de arbeidersklasse weinig inbreng had, terwijl Desguin die inbreng juist cruciaal vond vanuit de idee van zelfemancipatie.²⁰ De discussie toont alvast dat het hygiënistische programma op verschillende manieren kon worden uitgewerkt en aansluiting kon vinden bij zowel radicale als gematigde visies op volksemancipatie.

Ondanks de flexibiliteit van het hygiënistisch discours en de wetenschappelijke legitimatie die de hygiënisten boden voor het liberale programma, was de politieke impact van de Antwerpse hygiënisten niet in alle sectoren van de openbare gezondheid even groot. De studie van Wim Van Craenenbroeck over de totstandkoming van de drinkwatervoorziening in Antwerpen toont bijvoorbeeld aan dat de inbreng van artsen in die sector eerder beperkt was. Zowel bij de discussies over geschikte waterbronnen als over de waterkwaliteit hadden zij slechts geringe impact op de beslissingen van het stadsbestuur dat overigens weinig actief optrad bij klachten.²¹ De moeizame debatten in de gemeenteraad over de hervorming van de armenzorg en het statuut van de ‘armendokter’

17 Over de progressieve Antwerpse liberalen zie: J. Byers-Bell, ‘Jan Van Rijswijk. Liberaal flamingant en burgemeester van Antwerpen’, in: L. Wils (red.), *Kopstukken van de Vlaamse Beweging. Jan Van Rijswijk, Adolf Pauwels, Louis Franck* (Kortrijk 1978) 9-106, 33-43. L. Hancké, *Jan Van Rijswijk* (Gent 1993) 45-68. Over de liberale visie op gezondheidszorg zie: K. Velle, *Lichaam en hygiëne. Naar de wortels van onze huidige gezondheidscultuur* (Gent en Leuven 1984) 23-24. J. De Maeyer en L. Dhaene, ‘Sociale emancipatie en democratisering: de gezondheidszorg verzuimd’, in: De Maeyer, *Er is leven voor de dood*, 151-166, 152-155.

18 Over de ideologische spanning rond liberale overheidsinvesteringen op gemeentelijk niveau zie: E. Witte, ‘Gemeentergies in België (1850-1914): liberaal interventionisme of socialistisch municipalisme?’, in: *L’initiative publique des communes en Belgique 1795-1940/ Het openbaar initiatief van de gemeenten in België 1795-1940* (Spa 1986) 85-106, 98-99. B. D’Hondt, ‘De “blauwe steden” of de triomf van de liberale steden’, in: J. De Maeyer en P. Heyrman (red.), *Geuren en kleuren. Een sociale en economische geschiedenis van Vlaams Brabant* (Leuven 2001) 77-99, 95-98.

19 Over de politieke positie van de Belgische hygiënisten zie: R. Schepers, ‘Een wereld van belangen. Artsen en de ontwikkeling van de openbare gezondheidszorg’, in: Nys, *De zieke natie*, 200-218.

20 ASMA (1872) zitting van 12 juli.

21 Van Craenenbroeck, *Antwerpen op zoek naar drinkwater*, 17-24, 178-201, 408-424.

maken eveneens duidelijk dat de politieke wil tot grote investeringen in de stedelijke openbare gezondheid in de jaren 1870 en 1880 beperkt was.²² Steeds bleken de hoge kosten een struikelblok. In vergelijking met de openbare gezondheidszorg, zijn de investeringen in het stedelijke onderwijs indrukwekkend te noemen. Antwerpen volgde immers het voorbeeld van vele liberale steden om voor het openbare onderwijs te kiezen als het belangrijkste domein om een eigen stadsbeleid te voeren. De toegenomen spanning met de katholieken, zowel op nationaal als op lokaal niveau, vormde daarbij een belangrijke context.²³ Voor de hygiënisten, die moeizaam hervormingen bepleitten in de openbare gezondheid, boden de grote investeringen in het openbare onderwijs de ruimte voor de realisatie van een deel van hun voorstellen. De expansieve liberale onderwijspolitiek gaf hen immers de kans zich in het liberale project in te schrijven en als gezondheidsexperts voorstellen te doen ter verbetering van het onderwijs.

De politieke loopbaan van Victor Desguin illustreert die toegenomen ruimte voor medische expertise in de liberale stads- en onderwijspolitiek van de late negentiende eeuw. In de huidige historiografie staat Desguin vooral bekend omwille van zijn pioniersrol als schepen van onderwijs in de jaren 1890 bij de uitbouw van sociaal-medische initiatieven in schoolverband, zoals de Dienst Medisch Schooltoezicht. Ook wordt hij beschouwd als de onfortuinlijke schepen die in de jaren 1900 verschillende keren als mogelijke burgemeester werd voorgedragen maar omwille van zijn antiklerikale houding nooit door de regering werd benoemd.²⁴ Vanuit medisch historisch perspectief wordt juist zijn rol bij de uitbouw van de Société Royale de Médecine Publique en daarmee van het hygiënisme als nationale beweging beklemtoond.²⁵ Aan die activiteiten op het nationale niveau en als bestuurder – Desguin werd schepen van onderwijs in 1892 – ging evenwel een hele tijd vooraf waarin Desguin als gezondheidsexpert actief was in de stedelijke politieke strijd. Een blik op dat aspect van Desguins loopbaan draagt niet alleen bij tot een beter begrip van de initiatieven waarvoor hij bekend is geworden, maar biedt ook een inzicht in de toenadering tussen de Antwerpse hygiënisten en liberale politici.

Desguins politieke carrière nam een start in 1876 met een mandaat in de provincieraad. Belangrijker voor de stapsgewijze uitbouw van zijn positie als gezondheidsexpert was de toetreding tot de gemeenteraad in 1879. Hij interpelleerde het stadsbestuur bijvoorbeeld over de voorbereidingen bij epidemieën en gaf als expert advies over ziekentransport en bij de bouw van een mortuarium aan het Kiel.²⁶ Ook nam hij van bij zijn aanstelling deel aan de vergaderingen van de commissie over het openbaar onderwijs

22 De moeizame hervorming van de geneeskundige dienst van het weldadigheidsbureau toont zich in de debatten in de gemeenteraad: *Gemeentebled*, (1881) zitting van 11 oktober en 19 december; (1883) zitting van 14 mei; (1891), zitting van 24 december.

23 D'Hondt, 'De "blauwe steden"', 78-93. H. Van Daele, *150 jaar stedelijk onderwijs te Antwerpen 1819-1969* (Antwerpen 1969) 23-27.

24 In de *Nieuwe Geschiedenis van België* wordt Victor Desguin vermeld in het hoofdstuk over de schoolstrijd na de bespreking van de Antwerpse schepen Allewaert: 'Zijn opvolger Victor Desguin zet de sinds 1872 gevoerde liberale politiek voort tot 1918. Als arts legt hij ook sociaal-medische klemtonen, die op de nationale wetgeving vooruitlopen.' E. Witte e.a. (red.), *Nieuwe geschiedenis van België, 1830-1905* (Tiel 2005) 478. Voor zijn rol in de uitbouw van het stedelijke onderwijs, zie ook: H. Van Daele, *150 jaar stedelijk onderwijs*, 26-27. Voor zijn politieke positie: L. Hancké, *De Antwerpse burgemeesters van 1831 tot 2000. Van Le Grelle tot Detiège* (Amsterdam en Rotterdam 2000) 129, 139-149.

25 K. Velle, *De nieuwe biechtvaders. De sociale geschiedenis van de arts in België* (Leuven 1991) 112.

26 *Gemeentebled* (1880) zittingen van 24 januari, 10 april en 25 oktober.

Registre N° 2. Annexe B.

MÉDECINE PRÉVENTIVE.

Mêmes indications en tête que le registre précédent.

N ^o D'ORDRE.	NOMS ET PRÉNOMS.	ÂGE.	DEMEURE.	DATE DE L'ENTRÉE à l'école.	NATURE DE LA MALADIE.	Date de l'entrée en traitement.	NATURE OU TRAITEMENT.	Date de la cessation du traitement.	Résultats du traitement. Doit être indiqué au moins tous les trimestres.

Pour le rapport mensuel à fournir par les médecins-inspecteurs on pourrait se servir du même modèle qu'à Bruxelles (annexe B de la brochure du Dr Janssens sur l'inspection des écoles.) (Voir le modèle ci-après.)

Afbeelding 2: Voorbeeldregister gebruikt voor de opvolging van preventieve behandelingen in de Antwerpse scholen, 1882. (Bron: Stadsarchief Antwerpen MA 234, 21a: Ville d'Anvers. Inspection hygiénique & médicale des écoles. Règlement (Antwerpen 1882) annexe B).

binnen de gemeenteraad. Hij pleitte er voor een betere scholing van de leerkrachten in de wetenschappen, steunde de plannen van gemeenteraadslid Nicolaas Jan Cupérus voor meer en betere gymnastiek op school, en participeerde ook in de hevige debatten over godsdienstonderwijs op school. In Desguins onderwijsvisie lijkt zo vooral een grote rol voor de wetenschap weggelegd. Het belang van wetenschappelijke vorming wordt ook duidelijk in de inleiding die Desguin schreef voor een gezondheidsboek voor moeders. In de tekst bepleitte hij niet alleen het nut van meer aandacht voor gezondheid in de opvoeding, maar ook de nood aan meer inzicht in de werking van het lichaam, wat moest leiden tot een betere toepassing van de regels van de hygiëne. De ontwikkeling van morele en intellectuele capaciteiten was voor Desguin immers onlosmakelijk verbonden met het aannemen van een gezonde levensstijl.²⁷ Met dergelijke opvattingen slaagde Desguin erin zich ook in het debat over het stedelijke onderwijs te positioneren als medisch expert.

Tegelijkertijd verstevigde Desguin de politiek-ideologische basis van zijn ideeën over hygiëne en gezondheid. Zijn lidmaatschap aan de Antwerpse loge Les Amis du Commerce et la Persévérance Réunis gaf hem daartoe de mogelijkheid.²⁸ De vrijmetselarij was in die jaren een belangrijke discussie- en ontmoetingsplaats voor de Antwerpse liberalen. Desguin plaatste er zijn hygiënistische ideeën in een positivistisch kader. In een redevoering droeg hij de positieve filosofie uit als de enige filosofie van de vrijmetselarij. De positieve filosofie mocht echter niet vervallen in abstracte ideeën, zo stelde Desguin, maar moest dicht bij de wetenschappen blijven.²⁹ Daarmee nam hij stellingen

²⁷ Desguin, 'Sur la nécessité de faire de l'étude de l'homme. La base de toute éducation rationnelle', in: Ch. Bock, *Le livre de l'homme sain et de l'homme malade* (Antwerpen, s.d.) I-XI.

²⁸ Over het ontstaan van de loge: E. De Schampelaire, *De socialist-geneesbeër-vrijmetselaar Modeste Terwagne en zijn tijd* (onuitgegeven doctoraatsverhandeling, Vrije Universiteit Brussel 1973) 25. L. Hancké, 'De vrijzinnigheid in Antwerpen in de 19de eeuw. Een schets', *Mores. Pedagogisch tijdschrift voor morele problemen* 39 (1994) 58-67.

²⁹ Redevoering van Desguin in: 'Respectable Loge des Amis du Commerce et de la Persévérance Réunis, à L'Orient

in die vooral verdedigd werden binnen de progressieve en antiklerikale strekking van het Antwerpse liberalisme. De loge bood Desguin zo een forum om zijn plannen voor een verwetenschappelijking van het stedelijke onderwijs- en gezondheidsbeleid ideologisch te verankeren. In de jaren 1890 verleenden leden van de loge overigens ook steun aan sociale initiatieven zoals de schoolkolonies die de gezondheid van de leerlingen moesten bevorderen.³⁰ Desguins lidmaatschap aan de loge versterkte zo zijn positie als medisch expert in de progressieve fractie van de Antwerpse liberalen.

Medisch schooltoezicht

De schoolstrijd, die ook in Antwerpen zorgde voor een radicalisering van de levensbeschouwelijke spanningen, vormde het kader waarin de positie van Victor Desguin als medisch expert en onderwijsspecialist kon renderen.³¹ Het stedelijke openbare onderwijs werd in die strijd een erg symbolisch dossier. Na de verkiezingsoverwinning van 1872 had het gemeentebestuur het openbare onderwijs in Antwerpen tot de hoogste prioriteit gemaakt. De Antwerpse scholen moesten het toonbeeld worden van het succesvolle liberale stadsbeleid. Een aantal klachten van schooldirecteuren over de sporadische bezoeken van de ‘armendoktoren’, die in principe naast de verstreking van medische zorg in de volkswijken ook de gezondheidstoestand van de scholen moesten controleren, lijken de aandacht van de advocaat Evarist Allewaert, de toenmalige schepen van onderwijs, op de hygiënische toestand van de openbare scholen te hebben gevestigd.³² Ook op dat vlak moest het openbaar onderwijs in Antwerpen het uithangbord worden van een rationeel, antireligieus onderwijsbeleid. De kwestie van het medisch schooltoezicht kwam zo op de politieke agenda.

In eerste instantie werd daarbij naar de organisatie van het medisch schooltoezicht in Brussel gekeken. Het Brusselse beleid gold in de late negentiende eeuw immers als voorbeeld voor vele liberale steden. De Dienst Medisch Schooltoezicht in Brussel was ook de eerste dergelijke dienst in België.³³ Ondanks die voorbeeldrol werd de Antwerpse Dienst Medisch Schooltoezicht geen kopie van de Brusselse dienst. De lokale politieke situatie zorgde er immers voor dat de organisatie van de nieuwe dienst een compromis werd tussen conservatieve en progressieve liberalen. Zo ging het in Antwerpen om een aparte dienst, die werd toegevoegd aan de afdeling onderwijs, en niet om een onderdeel van een ruimer gezondheidsbureau. Ondanks een voorstel van

d’Anvers. Fête de la consécration de son temple’, *Bulletin du Grand Orient de Belgique* 10-11 (1883-1884) 137. Ook andere hygiënisten als Hubert Boëns toonden interesse in het positivisme ter ondersteuning van hun maatschappelijke ambities: K. Wils, *De omweg van de wetenschap. Het positivisme en de Belgische en Nederlandse intellectuele cultuur, 1845-1914* (Amsterdam 2005) 172-174. Later trad ook de socialistische geneesheer Modeste Terwagne tot de loge toe en werd het gezondheidsbeleid van Antwerpen in de vrijmetselarij een bediscussieerd thema: De Schampelleire, *Modeste Terwagne en zijn tijd*, 135-142.

30 J. Tyssens en H. Van Daele, ‘Orde, zorg en spaarzaamheid. Vrijmetselarij en onderwijs’, in: Tyssens (red.), *Van wijsheid met vreugd gepaard. Twee eeuwen vrijmetselarij in Gent en Antwerpen* (Brussel en Gent 2003) 143-159, 147-150.

31 J. Tyssens, *Om de schone ziel van ’t kind. Het onderwijsconflict als breuklijn in de Belgische politiek* (Gent 1998) 55-81.

32 SAA, MA 223/3, Bundel B.

33 Over het medisch schooltoezicht in België: K. Velle, ‘De schoolgeneeskunde in België (1850-1940)’, *Geschiedenis der Geneeskunde* 5 (1998) 354-366. I. De Buyser, *Bijdrage tot de geschiedenis van het medisch schooltoezicht in België. Van de eerste initiatieven tot de inrichting van het verplicht MST, 1874-1914* (onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven 1995).

Desguin toonden de Antwerpse liberalen zich in het begin van de jaren 1880 immers niet bereid om te investeren in de oprichting van een dergelijk gecentraliseerd bureel. Ook hier werden de kosten te hoog geacht. Wel werd in 1892 een overkoepelend gezondheidsbureel opgericht waarin de Dienst Medisch Schooltoezicht kon worden ondergebracht.³⁴ Liberale gevoeligheden speelden ook een rol bij de afbakening van de bevoegdheden van de Antwerpse schoolartsen. Niet alleen kwamen zij niet in de vrije scholen, zij hadden ook slechts een beperkte machtiging tot optreden in de ‘betalende’ stedelijke scholen die bedoeld waren voor de burgerij. Alleen in de ‘niet-betalende’ stedelijke scholen, gericht op de arbeidersbevolking, mochten de schoolartsen aan preventieve geneeskunde doen. Daaronder viel het toedienen van poeders of siropen aan de zwakste kinderen om hun algemene gezondheid te verbeteren. Voor de kinderen van de burgerij werden die maatregelen als ongepast beschouwd.³⁵ De concrete vormgeving van de dienst geeft zo aan hoe de uitwerking van het hygiënistische programma werd onderhandeld binnen het Antwerpse liberalisme. Terwijl hygiënisten en progressieve liberalen als Desguin de dienst te beperkt vonden – Desguin wilde een uitbreiding naar alle scholen³⁶ – zagen sommige conservatieve liberalen in de dienst een bedreiging van de individuele vrijheid.

Dat ook die laatste groep minstens ten dele werd overtuigd, heeft zeker te maken met de manier waarop de dienst werd voorgesteld. Het medisch schooltoezicht moest vooral het moderne, op de wetenschap gebaseerde onderwijsbeleid van de stad in de verf zetten. In het rapport dat in de gemeenteraad werd gepresenteerd naar aanleiding van de oprichting van de dienst werd precies dat aspect beklemtoond: ‘Het College [heeft] besloten dezen dienst op eene gansch nieuwe en volledige wijze in te richten, ten einde in de openbare scholen al de door de wetenschap aangeduide verbeteringen en al de volmaaktheden in te voeren, welke het Gemeentebestuur wenscht tot stand te brengen.’³⁷ Vooral de preventieve geneeskunde, de gestandaardiseerde formulieren van de gezondheidstoestand van de leerlingen, die moesten leiden tot statistische inzichten, en de vaccinaties werden als dergelijke ‘door de wetenschap aangeduide verbeteringen’ gepromoot. De oprichting van de dienst paste zo in een reeks initiatieven die de kwaliteit van het openbaar onderwijs in Antwerpen moesten vergroten.

Voor de concrete organisatie van de dienst steunden de Antwerpse liberalen sterk op de expertise van Victor Desguin en het Antwerpse medische genootschap. Schepen Allewaert vroeg aan Desguin een rapport over de dienst op te stellen, dat in de gemeenteraad werd gepresenteerd, samen met een reglement voor de schoolartsen. Ook de verdeling van de artsen over de scholen nam Desguin voor zijn rekening. Drie van de vier schoolartsen die 1882 werden aangesteld, waren overigens actief in het Antwerpse medische genootschap. Ze bespraken er hygiënistische studies en hadden er met Desguin samengewerkt in een aantal commissies.³⁸ De eerste schoolartsen beantwoordden zo aan het beeld dat Desguin vooropstelde van de schoolarts als een gezondheidsdes-

34 Over het Antwerpse gezondheidsbureel: G. Melius, ‘Service d’Hygiène de la ville d’Anvers. Historique-organisation-fonctionnement’, *ASMA* (1902) 77-100. *Gemeenteblad* (1884) zitting van 15 juli. Over het Antwerpse medisch schooltoezicht zie ook: Van Daele, *150 jaar stedelijk onderwijs*, 275-276.

35 SAA, MA 234/21a, *Ville d’Anvers. Inspection hygiénique & médicale des écoles. Règlement.*

36 V. Desguin, *L’inspection médicale des écoles. Son organisation. Ses résultats* (Antwerpen 1888) 6-7.

37 SAA, MA 234/21a, verslag van Victor Desguin over het medisch schooltoezicht.

38 Het ging om de artsen Janssens, Descamps en Mayer.

kundige, die de wetenschap op de voet volgde en bereid was medisch onderzoek bij zijn werkzaamheden te betrekken. Ook in de jaren 1890 werden onder impuls van Desguin, op dat moment bevoegd als schepen, wetenschappelijk sterke figuren aangeworven in de Antwerpse gezondheidsdiensten. Het ging bijvoorbeeld om August Ley, die zich op het bijzonder onderwijs richtte, en Médard Schuyten, een van de voortrekkers van de pedologie.³⁹

De schoolartsen zelf deelden Desguins visie van verwetenschappelijking van de gezondheidsdiensten in het kader van het liberale beschavingsproject. In hun driemaandelijke rapporten verwezen zij vaak naar de vooruitgang van de arbeidersklasse onder impuls van de toepassing van de wetten van de hygiëne. Daarbij plaatsten zij zichzelf en hun activiteiten soms expliciet in het beschavingsproject van het Antwerpse liberale stadsbestuur. Zo karakteriseerde de schoolarts Janssens het medisch schooltoezicht in een van zijn driemaandelijke rapporten als 'la preuve répétée de la sollicitude avec laquelle la ville fait bénéficier la population des lumières et des bienfaits de la science moderne'.⁴⁰ Ook in de sollicitatiebrieven voor de positie van schoolarts wezen verschillende artsen op hun kennis van de hygiëneleer en de nood om de 'wetten van de hygiëne' te verspreiden. Jacobs, een van de succesvolle sollicitanten, onderbouwde zijn kandidatuur door te verwijzen naar zijn wetenschappelijke activiteiten in het Antwerpse medische genootschap en naar een artikel dat gepubliceerd zou worden in het tijdschrift van de vereniging.⁴¹ Voor Jacobs vormde wetenschappelijke ijver zijn belangrijkste troef voor de functie. Naast hun expertise in de gezondheidsleer benadrukten sommige artsen ook hun liberale overtuiging. Wetenschappelijke visies en politieke kleur werden duidelijk als complementair beschouwd. In een aanbevelingsbrief voor August Ley zette V. Huys, docent aan de Brusselse normaalschool, diens politieke overtuiging in de verf: 'J'ajoute aussi que au point de vue des opinions philosophique et politique, il appartient à l'école scientifique positive: c'est un [...] libéral.'⁴² Zowel in de sollicitatiebrieven als in de discussies en rapporten rond de Dienst Medisch Schooltoezicht was het hygiënistisch discours onlosmakelijk verbonden met het liberale stadsbeleid.

Die ideologische verbinding maakte het medisch schooltoezicht ook tot een politiek wapen in de strijd met de katholieken. Zoals eerder gesteld, had de dienst immers enkel bevoegdheid over de openbare scholen, en niet over de vrije, katholieke scholen. Toen burgemeester De Wael in 1883, na tussenkomst van de Lokale Geneeskundige Commissie, een katholieke school waar typhuskoorts was uitgebroken voor korte tijd had moeten sluiten, legde schepen Allewaert de oorzaak ervan bij de onhygiënische lokalen waar kinderen bijeengepropt zaten. In de gemeenteraad ontstond daarop een levendige discussie. Schepen Lefebvre voegde aan Allewaerts uiteenzetting nog het volgende toe: 'Het zijn scholen met God, maar zonder lucht', waarop er in de gemeenteraad gelach

39 SAA, MA 237/4, benoemingen en mandaten van de schoolartsen. Van Daele, *150 jaar stedelijke onderwijs*, 117-119.

40 SAA, MA 234/21b, rapport van dokter Janssens 1^e trimester 1892: 'het herhaaldelijk bewijs van de toewijding waarmee de stad haar bevolking laat profiteren van de inzichten en de voordelen van de moderne wetenschap.'

41 SAA, MA 237/4, sollicitatiebrief van dr. F.J. Jacobs in juni 1896.

42 SAA, MA 237/4, aanbevelingsbrief voor August Ley van V. Huys, september 1899: 'Ik vermeld ook dat wat zijn filosofische en politieke visies betreffen, hij behoort tot de positivistische wetenschappelijke school: het is een [...] liberaal'.

ontstond.⁴³ In de context van de schoolstrijd kon een dergelijke opmerking tellen. Het voorval toont alvast hoe de Antwerpse liberalen met de hygiënistische thematiek vertrouwd waren geraakt in de politieke arena.

Beeldvorming

De stedelijke openbare scholen kwamen ongeschonden uit de schoolstrijd: de massale vlucht naar het vrije onderwijs bleef uit. In de daaropvolgende jaren, zeker onder het burgemeesterschap van Jan Van Rijswijck vanaf 1892, toonden de Antwerpse liberalen dan ook hun trots over de vooruitgang van het openbaar onderwijs – Van Rijswijck noemde Antwerpen niet voor niets ‘stad der scholen’.⁴⁴ Het medisch schooltoezicht werd in die context opgenomen in de galerij van educatieve successen. Wanneer de stad zich naar de buitenwereld toe voorstelde, ontbrak het medisch schooltoezicht niet in de succesprojecten. Al in 1884, twee jaar na de oprichting van de dienst, werd het plan Antwerpen af te vaardigen op de internationale gezondheidstentoonstelling in Londen met eenparigheid van stemmen in de gemeenteraad aangenomen. Al de stukken met betrekking tot de gezondheidsvoorzieningen en -diensten van de scholen – ondermeer Cupérus’ modellen van turnzalen – werden er trots uitgesteld.⁴⁵

Het participeren in dergelijke tentoonstellingen werd aan het einde van de jaren 1880 en in de jaren 1890 deel van een actieve politiek die erop gericht was het Antwerpse gezondheidsbeleid als een voorbeeldbeleid te presenteren. Zo werd de schoolarts Descamps als afgevaardigde van de stad Antwerpen naar de internationale tentoonstelling over hygiëne in Berlijn gestuurd.⁴⁶ Victor Desguin zelf droeg het Antwerpse model van medisch schooltoezicht uit op het hygiënecongres van Wenen in 1887. Op het congres stelde hij de Antwerpse Dienst Medisch Schooltoezicht voor als een verbeterde versie van de Brusselse dienst omwille van zijn interne organisatie. Van bescheidenheid was er bij Desguin geen sprake: ‘c’est que son organisation me paraît être la plus complète de tous’.⁴⁷ Als schepen zou Desguin de stad Antwerpen later nog meermaals vertegenwoordigen, onder andere op het hygiënecongres van Londen in 1891 en op het congres rond schoolhygiëne in Berlijn in 1899.⁴⁸ Behalve het verspreiden van het Antwerpse model in de internationale wetenschappelijke wereld, hadden dergelijke lezingen ook een lokaal politiek doel. Het stadsbestuur sponsorde graag reizen zoals die van Descamps en Desguin, maar verwachtte nadien ook een uiteenzetting in de gemeenteraad. De Antwerpse liberalen konden dergelijke lezingen, waarin Antwerpen tot voorbeeld van een succesvol hygiënebeleid werd gemaakt, wel smaken. Schepen

43 *Gemeentebld* (1883) zitting van 17 januari.

44 Van Daele, *150 jaar stedelijk onderwijs*, 293. S. Heylen e.a., *Geschiedenis van de provincie Antwerpen: een politieke biografie* (Antwerpen 2005) 63.

45 *Gemeentebld* (1884) zitting van 6 maart.

46 SAA, MA 237/5 (B), Exposition d’hygiène du Berlin. Delegué de la ville. M. le docteur Descamps.

47 Desguin, *L’inspection médicale des écoles*, 8-9: ‘het is zo dat zijn organisatie me de meeste volledige van allemaal lijkt.’

48 SAA, MA 237/5 (A), toekening van een som van 1000 fr. aan Desguin voor de reiskosten van het congres van Berlijn, 9 mei 1899. Desguin, *Congrès Médical International de Berlin (août 1890). Rapport de M. le docteur Victor Desguin, conseiller communal, délégué de la ville d’Anvers* (Antwerpen, 1890). Idem, *Congrès International d’Hygiène et de Démographie de Londres (10 au 17 août 1891). Rapport adressé au conseil communal d’Anvers par le docteur Victor Desguin* (Antwerpen, 1891). Over de internationale hygiënecongressen zie: D. J. Wolfram, ‘Deftige hervormers. Internationale congressen van statistici en hygiënisten in de negentiende eeuw’, in: M. Broersma en J.W. Koopmans (red.), *Identiteitspolitiek. Media en de constructie van gemeenschapsgevoel* (Hilversum 2009) 111-123.

Allewaert bestelde meteen vijftig exemplaren van Desguins uiteenzetting in Wenen ('ce remarquable rapport') om te verspreiden over de Antwerpse bibliotheken.⁴⁹ Ook de sociaal-medische initiatieven die Desguin vanaf 1892 als schepen van onderwijs nam, zoals het installeren van schooldouches, het uitdelen van schoolsoep en het organiseren van schoolkolonies, -reizen, -wandelingen en -excursies, werden voorgesteld als vernieuwende projecten die onderdeel uitmaakten van het succesvolle hygiënebeleid van de stad. De pioniersrol die in de huidige historiografie aan Desguins initiatieven werd toebedeeld, werd dus al gebruikt in de beeldvorming over de gezondheidsdiensten aan het einde van de negentiende eeuw.

De idealisering van het stedelijke gezondheidsbeleid moet ook in verband worden gebracht met de veranderde politieke situatie in de jaren 1890. Werd de politieke discussie over de stedelijke openbare gezondheid in de jaren 1870 en 1880 vooral gevoerd binnen liberale kringen over de noodzaak tot overheidsinterventie, dan kwam het in de jaren 1890 en 1900 erop aan het gevoerde beleid te verdedigen. Vanaf 1895 telden de katholieken immers maar een zetel minder dan de liberalen en vanaf 1899 zetelden er ook drie socialisten in de gemeenteraad.⁵⁰ Ook de nationale politiek, waar uniform katholieke regeringen aan de macht kwamen, verhoogde de druk op de liberale besturen van de grote steden. De idealisering van de 'exemplarische' gezondheidsdiensten, gebaseerd op wetenschappelijke inzichten, diende zo om het liberale stadsbeleid te ondersteunen. In het politieke spel tussen meerderheid en oppositie kwam de nadruk te liggen op de voorstelling van de gezondheidsdiensten en de gezondheidstoestand. Niet langer stond de nood aan overheidsinterventie in de openbare gezondheidszorg in het centrum van de discussie. De belangrijkste kritiek van de oppositie was eerder dat de geïdealiseerde voorstelling van de liberalen niet aan de realiteit beantwoordde.

Ook de politieke positie van de gezondheidsexpert verloor daarbij het eenduidig liberale karakter. Zo ontstond vanaf de tweede helft van de jaren 1890 een hevig debat in de gemeenteraad waarbij artsen van verschillende politieke families elkaar onder vuur namen. De katholieke zijde werd vertegenwoordigd door heelkundig specialist Frans Nuyens. Hij stelde wantoestanden aan de kaak, zoals de toestand in het verbandhuis aan de dokken, waar in de praktijk nauwelijks medisch personeel aanwezig was, en nam het daarbij vaak op tegen Desguin tijdens de discussies in de gemeenteraad.⁵¹ De arts Modeste Terwagne vertegenwoordigde de socialistische zijde in het gezondheidsdebat. Ondanks een gezamenlijk antiklerikaal discours, liet de flamboyante Terwagne niet na om ook het liberale gezondheidsbeleid op de korrel te nemen.⁵² Hij bekritiseerde bijvoorbeeld de gezondheidstoestand in de Antwerpse scholen, waarvan de liberalen nochtans meenden dat ze over de beste medische dienst beschikten. Vele lokalen werden slecht onderhouden en onvoldoende verlucht. Hoewel Terwagne aangaf het liberale onderwijsbeleid niet te willen afbreken, werd het thema door de katholieke pers opgenomen. *Het Handelsblad* schreef zelfs dat de legende van de prachtscholen tot het verleden behoorde.⁵³

49 SAA, MA 237/5 (B), brief van Allewaert aan Desguin: 'dat fameuze rapport'.

50 Over de gemeenteraadsverkiezingen in Antwerpen in de jaren 1890: Hancké, *Jan Van Rijswijck*, 82-121.

51 Van Lennep, *Uit het verleden van de Geneeskundige Kring van Antwerpen/ Cercle Médical d'Anvers* (Antwerpen, 1955) 52-55. *Gemeentebled* (1897) zitting van 8 februari.

52 De Schampeleire, *Modeste Terwagne en zijn tijd*, 23, 61-64.

53 Ibidem, 198-199.

Het liberale discours over de uitstekende gezondheidstoestand van de Antwerpse scholen kwam ten slotte ook onder vuur vanuit een groep liberale onderwijzers met socialistische sympathieën. In 1911 richtten zij de onderwijzerskring Allewaert op en gaven het tijdschrift *Rechtvaardigheid* uit dat hun grieven kenbaar moest maken. De vereniging toonde zich erg syndicaal en nam afstand van de onderwijzersvereniging Diesterweg die nauw samenwerkte met het gemeentebestuur.⁵⁴ Ook zij bekritiseerden vooral het stadsbestuur omwille van hun representatie van een schijnbaar perfecte toestand, en benadrukten vooral de hypocrisie die daarmee gepaard ging: ‘Geen Congres is er, dat van dicht of van ver de school raakt, of onze eeuwig jonge schepen is er met zijn bijltje bij en speelt er de eerste fluit van de bluff.’⁵⁵ In *Rechtvaardigheid* werd zo een artikel gepubliceerd dat de voorstelling van de Dienst Medisch Schooltoezicht van Antwerpen op het hygiënecongres van Parijs in 1910 op de korrel nam.⁵⁶ Voor deze onderwijzers getuigde het liberale vertoog over de stedelijke openbare gezondheid vooral van hooghartigheid. De schoolartsen kregen het zwaar te verduren: ze kwamen onvoldoende in de scholen, werden overbetaald en hanteerden een ‘spottend-bijtenden toon’ in hun driemaandelijks verslagen.⁵⁷ De kritiek op de utopische voorstelling van het Antwerpse gezondheidsbeleid maakt duidelijk dat de grenzen van de politieke inzetbaarheid van medische expertise aan het begin van de twintigste eeuw bereikt werden.

Besluit

De politieke claims over de gezondheidstoestand van de Antwerpse scholen aan het einde van de negentiende eeuw tonen de grote plaats die medische expertise vanaf de jaren 1880 had verworven in de onderwijspolitiek van de Antwerpse liberalen. De investeringen in het stedelijke openbare onderwijs en de centrale positie van het onderwijsbeleid in de Antwerpse stadspolitiek maakten juist van die sector een gunstig terrein voor de arts om zich als gezondheidsexpert te presenteren. Bij die profilering speelde de politieke strijd in Antwerpen een belangrijke rol. Het hygiënistische programma kon op steun rekenen bij de progressieve strekking binnen het Antwerpse liberalisme, maar sprak omwille van de nadruk op overheidsinterventie veel minder de conservatieve liberalen aan. De specifieke organisatie van de Dienst Medisch Schooltoezicht toont dan ook hoe het hygiënistische programma werd onderhandeld in liberale kringen. De wetenschappelijke verankering van de medische schoolinspectie gaf daarbij de doorslag. In volle schoolstrijd onderbouwde de dienst het wetenschappelijke en moderne karakter van de liberale onderwijspolitiek en leverde zo een krachtig wapen in de strijd met de katholieken. In de late jaren 1890 intensifieerde die strijd opnieuw en werd het gezondheidsbeleid op internationale fora, maar vooral voor lokale politieke doeleinden, als een exemplarisch en innovatief beleid voorgesteld.

De casus van de Dienst Medisch Schooltoezicht in Antwerpen maakt duidelijk dat het succes van medische expertise in het stedelijke beleid zowel werd bepaald door de

⁵⁴ M. De Vroede, *Bijdragen tot de geschiedenis van het pedagogisch leven in België in de 19de en 20ste eeuw*, 3: *De periodieken 1896-1914* (Leuven 1978) 1442-1444.

⁵⁵ *Rechtvaardigheid* 1 (1911-1912) 10.

⁵⁶ *Rechtvaardigheid* 2 (1912-1913) 1.

⁵⁷ *Rechtvaardigheid* 1 (1911-1912) 1.

lokale politieke verhoudingen als door de mate waarin gezondheidsexperts als Victor Desguin wetenschappelijke concepten wisten om te vormen tot ideologisch onderbouwde en politiek-strategische argumenten. In dat laatste proces valt op hoezeer Desguin en de Antwerpse schoolartsen zich hebben ingeschreven in het liberale stedelijke project. De gunstige omkadering die het progressieve liberalisme bood voor de Antwerpse hygiënisten maakte dat de grenzen tussen wetenschappelijke en politieke stellingen snel konden vervagen in de beeldvorming rond de Dienst Medisch Schooltoezicht. Het debat over de gezondheidstoestand van de Antwerpse scholen vertoont zo parallellen met het sterk gepolitiseerde debat over de stedelijke openbare gezondheid in andere grootsteden als Brussel en Parijs in de late negentiende eeuw. Verder onderzoek naar het gebruik van medische claims in stedelijke politieke debatten en naar de rol van medische experts in de uitbouw en voorstelling van de gezondheidsdiensten in andere steden lijkt dan ook wenselijk om de Belgische historiografie van de openbare gezondheid aansluiting te doen vinden bij het internationale onderzoek naar stedelijk gezondheidsbeleid.